

JUDICIAL SYSTEM MONITORING PROGRAMME

PROGRAMA DE MONITORIZAÇÃO DO SISTEMA JUDICIAL

JSMP Aprésia Lei Eleitorál Sira ne'ebé Bele Refleita Situasaun Reál Timór Léste Nian

Submisaun ba Komisaun A Parlamentu Nasionál

11 Marsu 2011

1. Introdusaun

JSMP aprésia no kongratula Komisaun A Parlamentu Nasionál ne'ebé fó oportunidade ba sociedade sivíl atu hatama submisaun konabá Lei Eleitorál ba Prezidénte Repúblika, Lei Komisaun Eleitorál Nasionál no Lei Eleitorál ba Parlamentu Nasionál. JSMP mós kontente tebes katak Komisaun A halo tradusaun Tetun ba esbosu lei tolu ne'e hodi públiku bele kompriende no partisipa iha prosesu konsultasaun ida ne'e.

Tuir JSMP nia harê esbosu lei tolu ne'e iha jerál diak no koko refleta realidade tuir rekomendasaun husi Misaun Observasaun Eleitorál Uniaun Europeia (EUEOM) nian no relatóriu sira konabá eleisaun husi Ekipa Sertifikasaun Eleitoral husi Nasoens Unidas no Internasionais ne'ebé konsidera sei hametin liu tan sistema judisiariu, estadu direitu demokratiku no ajuda dezenvolvimentu iha Timór Léste. Tuir JSMP nia hanoin, esbosu lei tolu ne'e diak liu duke esbosu lei ne'ebé governu hakerek konabá asuntu hanesan.

JSMP hanoin katak importante ba sociedade sivíl atu iha oportunidade atu iha kontaktu ho lei tolu ne'e, diskute lei sira ne'e no komesa prosesu atu kompriende esbosu lei sira ne'e nia impaktu. Tanbá ne'e, JSMP konsege partisipa iha soromutu konabá lei sira ne'e ne'ebé organizasaun FÓNGTIL halo no depois diskute hamutuk iha JSMP nia laran.

Lei tolu ne'e importante maibé tanbá limitasaun tempu JSMP sei sentraliza deit nia submisaun ba alterasaun Lei Eleitorál ba Parlamentu Nasionál. Konabá esbosu lei ida ne'e, JSMP konsege halo rekomendasaun artigu pur artigu, maibé ba esbosu lei rua seluk, ami sei fó komentáriu jerál deit.

Iha futuro, JSMP espera katak Parlamentu Nasionál bele tradus Lei Originál mós ba tetun, la'ós deit Lei Alterasaun. Ba JSMP susar atu kompriende Lei Alterasaun bainhira seidak iha Lei Originál iha lian tetun. JSMP mós espera katak aban bainrua bele iha tempu barak liu hodi bele fó komentáriu artigu pur artigu ba esbosu lei hotu.

Estrutura submisaun ne'e hanesan tuir mai:

- **Parte 1 mak Introdusaun badak** konabá submisaun ne'e, inklui mós infómasaun konabá aprésiasaun no kongratula JSMP ba Komisaun A Parlamentu Nasionál;
  - **Parte 2 refere ba Alterasaun ba Lei Nu. 6/2006 Lei Eleitoral Ba Parlamentu Nasionál** no inklui JSMP nia komentáriu konabá esbosu lei ne'e artigu pur artigu;
  - **Parte 3 refere ba Alterasaun ba Lei Nu. 7/2006 Lei Eleitoral ba Prezidente Repúblika** no inklui JSMP nia komentáriu jerál konabá esbosu lei ne'e.
  - **Parte 4 refere ba Lei Komisaun Eleitoral Nasionál** no inklui JSMP nia komentáriu jerál konabá esbosu lei ne'e.
2. **JSMP Nia Hanoin konabá 2ª Alterasaun ba Lei Nu. 6/2006 Lei Eleitoral Parlamentu Nasionál**

JSMP haksolok tebes tanbá Komisaun A Parlamentu Nasionál bele halo alterasaun ba Lei Nu. 6/2006. JSMP aprésia katak maioria artigu sira ne'ebé halo alterasaun iha lei ne'e diak no ami iha rekomendasaun balu deit atu iha mudansa no klarifikasaun klaru hanesan:

- **Artigu 1 ne'ebé muda ba Artigu 12 iha Lei Original "Organizasaun lista sira nian":** Alterasaun iha subseksaun (1), ami konsidera diak tanbá fõ oportunidade diak ba partidus kiik sira no partidu fõun sira atu parisipa iha eleisaun tinan 2012. Ida ne'e enkoraza ema barak liu atu partisipa iha prosesu demokrasia. Subseksaun 2 no 3, tuir JSMP laiha problema.
- **Artigu 2 ne'ebé muda ba Artigu 15 iha Lei Original "Vaga sira ne'ebé Okorre iha Parlamentu Nasionál":** JSMP konkorda ho konteudu artigu ida ne'e maibé subliña ba CNE atu halo monitorizasaun ba partidu sira atu kumpri lista kandidatu sira. JSMP nota katak iha partidu balu ne'ebé lakumpri lista bainhira halo substituisaun ba deputadu sira iha Parlamentu Nasionál.
- **Artigu 3 ne'ebé muda ba artigu 24 iha Lei Original "Admisaun Kandidatura sira nian":** JSMP konkorda ho mudansa ba artigu ida ne'e maibé JSMP mós hanoin katak iha subseksaun (2) diak liu refere ba artigu 4 tó 7 iha Lei Original ne'ebé esplika klaramente konabá elijibilidade kandidatu sira.
- JSMP mós hanoin katak diak liu Parlamentu Nasionál klarifika **Artigu 7 iha Lei Original konabá "Ilejibilidade"**. Artigu ne'e hatete katak fusionario la bele sai kandidatu ba Parlamentu Nasionál. Maibé tuir JSMP, la klaru se sira persiza rezigna an ka suspende deit sira.

Artigu 7 ne'ebé muda ba artigu 41 iha Lei Original "Fatin Votasaun nian": JSMP preokupa katak subseksaun (b) iha artigu ne'e la klaru. Tuir JSMP importante tebes katak ema ida ne'ebé kualifikadu atu vota sei ba vota iha estasaun votu ne'ebé deit. Ema barak husi distritu hela iha Dili no susar ba sira atu fila ba sira nia distritu atu vota. JSMP

mós subliña atu iha estasaun votu iha fatin hanesan iha Ospital, Prizaun no Embaixada sira Timór Leste nian iha Estranjeiru atu nune'e ema timor oan tomak bele partisipa iha eleisaun no Estadu bele proteje ema hotu nia direitu atu vota.

- **Artigu 8 ne'ebé muda ba artigu 43 iha lei originál “Modu oinsá Eleítór ida-idak vota”:** Iha jerál JSMP konkorda ho mudansa ne'e maibé iha subseksaun 3 no 4, tuir JSMP katak presiza iha mudansa uitoan. Ida ne'e tanbá kompetensia ne'ebé fó ba prezidénte meza. Tuir JSMP diak katak Prezidénte Meza bele ajuda povu atu vota, maibé bele akontese manipulasaun ka korupsaun se Prezidénte meza ajuda mesak. JSMP sujere katak bainhira ema hakarak Prezidénte Meza atu ajuda sira, sira tenki mós hili ema ida tan atu harê ba Prezidénte Meza, ezmplu sira bele hili ema ofisiál 1 ka observador 1 atu akomupaña elitór ne'e atu garante katak Prezidénte Meza ne'e vota tuir ema analfabetu ka matan at ne'e nia hakarak.
- **Artigu 10 ne'ebé muda ba artigu 46 iha Lei Originál “Kontazen Votu sira nian”:** Iha jerál JSMP konkorda ho mudansa ne'e, maibé JSMP sujere iha subseksaun (1) diak liu uza nafatin subseksaun (1) husi lei uluk nian atu nune klarifika katak observador no media sira bele akumupaña prosesu kontazen votu.
- **Artigu 15 ne'ebé aumenta lei Originál artigu 63.A “Sansaun sira husi CNE”:** iha jerál JSMP konkorda ho artigu ne'e nia konteudu. Maibé tenki mós:
  - Klarifika buat ne'ebé CNE bele halo bainhira hakarak fó multa tó \$2000 (ezemplu iha artigu 58 dehan multa bele tó \$2000) ka hanoin ema ida tenki ba prizaun. JSMP hanoin importante atu klarifika katak CNE iha poder atu haruka kazu ne'ebé grave ba Prokurador atu investiga no akuza iha Tribunál. Ida ne'e importante bainhira ofensas ka krime iha Titlu V mak grave, sistemátiku, involve ema bo'ot sei komplikadu.
  - Tenki mós esplika buat ne'ebé akontese bainhira ema ne'e la kumpri CNE nia dezisaun, oinsá kooperasaun husi CNE ho parte prokuradoria nia ba kazu sira ne'e.
  - Tuir JSMP tenki mós inklui multa ba partidu la'ós deit ba ema individual bainhira partidu involve ka permite iha krime.
  - Tenki mós fó opsaun ba Tribunál atu aumenta multa maximu bainhira ema ne'ebé halo krime mak ema riku. JSMP preokupadu katak ba ema bot balun \$1000 la'ós osan barak.
- **Artigu 16 ne'ebé muda artigu 77 iha Lei Originál “Regulamentasaun”:** Konabá Artigu ne'e JSMP hanoin karik iha sala, tanbá total artigus iha lei originál la tó artigu 77. JSMP hanoin tuir loloos artigu 16 refere ba artigu 65 iha lei originál.

Enjerál JSMP nia hanoin ba alterasaun artigu sira seluk JSMP konkorda tanbá refléta situasaun réal iha Timór Lésté no enkoraza ema hotu atu partisipa iha prosesu demokrasia.

3. JSMP Nia Hanoin konabá 2ª Alterasaun ba Lei Nu. 7/2006 Lei Eleitorál Prezidénte Repúblika

Enjerál JSMP konkorda ho maioria artigu ne'ebé inklui iha Esbosu Lei ida ne'e. JSMP hanoin lei ida ne'e bele klarifika artigu balun iha Lei Originál ne'ebé la klaru no bele promove demokrasia iha Timór Lésté. Maski nune'é JSMP mós iha komentáriu jerál balun hanesan tuir mai:

- Iha parte balun Lei Alterasaun ne'e troka Supremu Tribunál de Justisa (STJ) ho Komisaun Nasionál ba Eleisaun, ezemplu Artigu 4 Lei Alterasaun troka STJ ho CNE iha artigu 16 Lei Originál konabá Fatin no praz apresentasaun nian. JSMP konkorda ho mudansa hanesan ne'e. Maibé iha artigu balun, Lei Alterasaun la muda STJ ba CNE, JSMP hanoin karik ida ne'e sala. Tuir JSMP tenki mós troka STJ ba CNE iha Lei Originál artigu 19, 20, 25 no 26.
- Konabá **artigu 10 ne'ebé muda Lei Originál Artigu 40 “Fatin Votasaun nian”** JSMP iha komentáriu hanesan iha leten konabá Lei Alterasaun ba Lei Eleitorál Parlamentu Nasionál, (artigu 7 ne'ebé muda ba artigu 41 iha Lei Originál).
- Konabá **artigu 17 ne'ebé muda Lei Originál Artigu 64 “Ilisitu Eleitorál no sansaun sira”**, iha jerál JSMP konkorda maibé iha komentáriu hanesan tuir mai:
  - Artigu ida ne'e iha subseksaun (1)-(14) aumenta krime elektoráleitoral ne'ebé relaciona ba Eleisaun Prezidénte Repúblika. Tuir JSMP importante atu inklui krime sira ne'e maibé importante liu atu iha konsisténsia entre krime iha Lei Eleitorál Prezidénte Repúblika no Lei Eleitorál Parlamentu Nasionál. Lei tenki fó tratamentu hanesan ba hahalok ne'ebé hanesan se lae ameasa Estadu de Direitu. Ezemplu ema ida faan tua besik sentru votasaun iha Eleisaun Parlamentu nian. Ida ne'e la'ós krime. Maibé depois nia faan ka nia kolega faan tua besik sentru votasaun iha tempu seluk Eleisaun Prezidénte nian no polisia kaptura sira no akuza sira ho krime. Se ofensas ka krime la konsistente, JSMP preokupa ida ne'e sei hamósu konfusaun no karik mós konfliktu foun.
  - Tuir JSMP nia hanoin, se aumenta krime iha Lei Eleitorál sira, diak liu halo artigu ida foun ba krime ida foun. Sistema ne'e tuir sistema iha Lei Originál. Bele uza simbóliku hanesan 64A, 64B, 64C no sira seluk tan.
  - Konabá subseksaun (15) iha artigu ne'e ne'ebé koalía konabá CNE nia poder atu fó sansaun, JSMP mós hanoin katak diak liu halo artigu ida foun atu koalía konabá asuntu ne'e. Se tau hamutuk ho krime foun bele hamosu konfuzo ba ema ne'ebé tenki implementa lei.
  - Konabá subseksaun (15), JSMP mós iha komentáriu hanesan halo iha leten konabá Lei Eleitorál ba Parlamentu Nasionál (artigu 15 ne'ebé aumenta lei Originál ho artigu 63A “Sansaun sira husi CNE”).
  -

4. JSMP Nia Hanoin konabá 2ª Lei Komisaun Nasionál Eleitorál

Iha jerál JSMP kontenti tebes ho Lei Komisaun Nasionál Eleitorál ne'e ne'ebé Parlamentu Nasionál prepara. Partikularmente JSMP haksolok katak lei ne'e muda STAE husi Ministeriu Estatal ba CNE nia okos, no katak CNE mak independente no hatama relatóriu direktamente ba Parlamentu Nasionál.

JSMP mós kontenti katak esbosu lei ne'e hatun numeru Komisiariadu husi nain 15 ba nain 3 deit. JSMP hanoin ida ne'e promove transparénsia no akuntabilidade komisiariadu sira. Maibé JSMP hakarak sublinha katak tenki iha minimu komisiariadu feto nain ida. JSMP mós hanoin katak agora dadaun artigu 5 la klaru, tanbá refere ba iha inisiu ba komisiariadu nain 3 maibé depois refere ba nain 2 ne'ebé sei nomea husi Prezidente Repúblika, nain ida ne'ebé feto. JSMP rekomenda ba Komisaun A atu klarifika artigu ida ne'e.

Konabá artigu 7, iha sala tanbá deskreve Provedór Diretus Umanu no Justisa hanesan funsiunariu públiku, maibé tuir lei PDHJ hanesan instituisaun ne'ebé independente. JSMP rekomenda ba Komisaun A atu hadia artigu ida ne'e.

JSMP sente kontente katak Komisaun A Parlamentu Nasionál oportunidade ba sosiedade sivíl inklui JSMP atu fó submisaun ba Parlamentu Nasionál ba Esbosu Lei tolu ne'e. No JSMP mós sente haksolok tebes katak bele partisipa iha eventu ida ne'e. Sei iha duvidas ka perguntas karik ba submisaun JSMP nian ida ne'e favor kontaktu:

Luis de Oliveira Sampaio
Direitor Ezekutivu JSMP
Diresaun e-mail: luis@jsmp.minihub.org
Landline: 3323883